

Bin Yıllık Gelenek: Venedik Camcılığı

Tuncay GEZGİN

Sanat Tarihçisi, Yazar

Venedik camcılığında geleneğin büyük önemi olmuştur. Bu cam sanatının ünlü merkezi, her sıkıntıya girdiği anda kendi tarihine, geleneğine dönmüş ve oradan ilham arayan bir yaklaşım sergilemiştir. Geleneğin işlenmesi bazen bir tarihsel zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bazen bu durum yenilik yapmaya karşı cesareti kıran bir engel de olmuştur. Fakat çoğu zaman, yeni yorumlarla zenginleştirilmiş, yeni çözümlere ulaşılmış ve böyle olmakla da varlığını ve gücünü her zaman korumuştur.

Venedik camcılığı, kökenini Bizans camcılığından alan üretken ve namılı bir camcılık okulu olarak yüzlerce yıl Venedik'te ve yakınlarındaki Murano adasındaki atölyelerde sürdürülmüştür. Venedik camcılığının temel malzemesi Akdeniz kıyılarından elde edilen kum ile yine Suriye ve İskenderiye'den ithal edilen sodadır. Bu durum da onu kullanılan teknoloji olarak Doğu Akdeniz camcılığına yaklaştırmaktadır. Buradaki cam ustaları camla ilgili bütün sanat alanlarında üretim gerçekleştirmişlerdir. Bununla beraber en eski ürünler daha çok şişe, bardak, kase gibi ürünlerdir. Camcılık Venedik'te önemli bir endüstri ve ticaret koludur ve bu sebeple de şehrin tarihindeki politik ve ekonomik hadiselerle doğrudan bağlantılı bir dengesi olagelmıştır.

8. yüzyılın başlarında Bizans'tan koptuktan sonra Venedik, kendi varlığını büyük ölçüde Doğu'yla yaptığı ticarete dayandırmıştır. Ticaretin yanında sürdürmüş olduğu politik ve kültürel ilişkileri, Bizans'tan miras almış olduğu camcılık sanatının beslenmesine ve gelişmesine, Venedik camcılığı olarak bir kimlik kazanmasına katkı sağlamıştır. 11. yüzyılda zirvesinde olan İslam camcılığından ve sanatlarından etkilenen camlar üreten Venedik'in bu

etkinliği, Avrupa'da, Gotik cam sanatını da etkilemiştir. Böylelikle ticari malları bir yandan doğu ile batı arasında taşıırken bir yandan da kültürel ve sanatsal ilişkilerin oluşmasında da bir aracı konumunda olmuştur. Haçlıların, 1204'de Bizans'ın başkenti İstanbul'a yerleşmelerinden sonra, İstanbullu cam ustalarının yeni teknikler ve yeni fikirlerle Venedik'e göç etmeleri Venedik camcılığında önemli sonuçlar doğuracaktır. Öyle ki Venedik 13. yüzyılın sonu itibarıyla Avrupa'nın en önemli ve kalabalık cam merkezi olmuştur artık (Barr, 1998, s.12).

Venedik, camcılıkta zamanla ulaşılan teknolojiyi ve sanatsal düzeyi korumak için bazı tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Çünkü Venedik için camcılık büyük bir ticari getirisi de olan ayrıcalıklı bir endüstri, bir know-how'dur ve bunu da kimseyle paylaşmak istememektedir. Bu sebeple 13. yüzyılın sonlarından itibaren cam atölyelerinin büyük ölçüde Murano adasında toplandıkları görülmektedir. Cam ustalarının Venedik dışına bilgi çikarmaları kesinlikle istenmemekte ve yasaklanmaktadır. Bu ustaların bir başka yere göç etmeleri, yerleşmeleri de yasaktır. 1600'lerde ise Muranolu ustalar topluluğundan kişilerin dahil olduğu Altın Kitap'ta (Libro d'oro) isim yazılı olan cam ustalarının ve onların yakın akrabalarının, sadece, cam atölyesi açmak ve camcılıkla uğraşmak hakkı olacaktır.

Resim 1.
Coppa Barovier, Angelo
Barovier, 15.yy.
www.e-venise.com nbsp;
www.vam.ac.uk.

15. yüzyılda olgun bir cam sanatı olarak "Venedik tarzı" söz konusudur. Venedik camcılığının rönesansı başlamıştır artık. Günümüze kadar gelen bir camcı ailenin üyesi olan Angelo Barovier, bu tarihlerde gösterdiği büyük ustalığının yanı sıra birçok teknolojik buluş gerçekleştirir. Muranolu ustalar kaya kristaline benzeyen cam objeler meydana getirme çabasında yoğunlaşarak "cristallo" camı da yine bu dönemde geliştirdiler. Cristallo gri ya da kahverengi tonda yüksek akıcılığa sahip ve çok girift formlara izin veren bir cam olarak cam sanatında büyük bir çığır açacaktır (Page, 2006, s.76). Bu tarihten itibaren 18. yüzyıla kadar da Venedik cam sanatında renk ve süsleme ko-

nularında mine, yeşim ve akik etkileri, aventurin, binçicek ve filigran gibi çok çeşitli yöntemler geliştirilir. Bu şekilde yapılan lüks eşyalar, yüzyıllar boyunca, Avrupa'lı zenginlerin evlerini, şatolarını, saraylarını süsleyecektir. Venedik cam alanındaki üstünlüğünü kimseyle paylaşmama düşüncesiyle çok sıkı kısıtlamalara gitmesine rağmen 16. yüzyıla beraber Venedik camcılığı, özellikle Cenova yakınlarındaki Altare'li cam ustaları vasıtasıyla tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Buradaki cam ustaları Murano'daki meslektaşlarının tersine olarak dışarıya gidebiliyorlardı. Böylece Venedik tarzı camlar Avrupa'nın her yerinde yapılmaya başlanmıştır. İlginç olan cam ustalarının dışa-

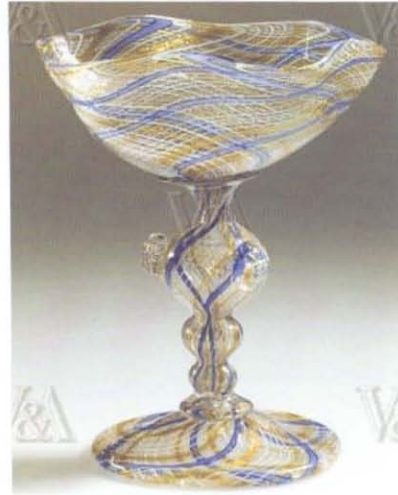
riya çıkmamaları için bir takım tedbirlere başvurulmuş olmasına rağmen kimya konusunda bilgili bir din adamı olan Antonio Neri'nin L'Arte Vetraria isiminde Venedik cam sanatı ve teknikleri üzerine bir kitap yazmasıdır. Neri'nin kitabı bir yüzyıl içinde belli başlı Avrupa ülkelerinin dillerine çevrilecektir.

17. yüzyılda da Murano'lu ustaların kentin dışına, yabancı memleketlere gitmeleri sürmüştür. Bu biraz da oluşan büyük cam pazarının taleplerini karşılamak için gerçekleşmektedir. Böylece 16. ve 17. yüzyıllarda Venedik tarzı tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Camcılık bu etkililiği ile soylu bir sanat olarak görülmektedir. Cam ustaları da soylu sınıflarla eşit statüye sahiptirler (Bayramoğlu, 1976, s.13). Bunun yanında değişik ülkelerin kendi beğenilerine uygun cam eşya talepleri de bu taleplere göre biçimlenen bir camcılığı da gerektirecektir. Örneğin 16. yüzyılda lattimo camlarda özellikle Çin porselenlerinden alınan motiflerin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu Asya'yla gelişen ticarete bağlı olarak zamanın pek moda bir eğilimidir (Toso, 2002, s.73). Osmanlı Devleti de gelişkin bir cam endüstrisi olmasına rağmen Venedik'ten cam ithal etmiştir. Bu camlar Osmanlı pazarı için Türk beğenisine uygun olarak yapılıyor ve "Türk camı" olarak isimlendiriliyordu.

18. yüzyıl Venedik üstünlüğünün sona ermeye başladığı çağdır. Bu çağda sanayi devrimi ve Bohemya, İngiltere, Fransa, İspanya gibi rakip camcılık merkezlerinin oluşması nedeniyle Venedik camcılığının bir krize girdiği görülmektedir. İngiliz ve Bohemya kurşun camı zamanın moda üsluplarına ve zevkine daha uygundur. Yüzyıl sonunda Venedik camcılıktaki pazar kaybının yanı sıra ekonomik ve politik krize de girecektir. 1797'den sonra Fransızların eline geçmiştir. 1814'de ise Avusturya-Macaristan imparatorluğunun eline geçer. Bu gelişmeler Venedik camcılığını derinden etkiler. Avusturya-Macaristan imparatorluğunun gelecekte kendine bağlı gördüğü Bohemya camcılığı lehine Venedik camcılığı üzerinde kısıtlamalara gider. Bu sebeple hammadde alımına sınırlamalar getirir ve ağır vergiler uygular. Bu durum Venedik'te cam ticaretini ciddi biçimde durgunlaştırır. Venedik camcılığı artık sadece yeni egemen için boncuk türünde cam üretimi yapan sığ bir endüstri konumuna düşmüştür.

Resim 2.
Chalcedonio Vazo, Lorenzo
Radi, 1859
www.e-venise.com www.vam.ac.uk

Resim 3.
Tazza, Salviati, 1869.
www.e-venise.com www.vam.ac.uk

Resim 4.
Murrine Vazo, Toso
Kardeşler, 1910.
www.e-venise.com nbsp;nbsp;
www.vam.ac.uk.

Resim 5.
Veronese vazo,
Vittorio Zecchin, 1921.
www.e-venise.com nbsp;nbsp;
www.vam.ac.uk.

Bununla beraber altmış yıl kadar süren bu süre zarfında, unutulmuş olan geleneksel tekniklerin, Pietro Bigaglia gibi cam ustaları tarafından araştırılıp canlandırılmaya başlandığı görülmür. Fakat esas canlanma 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayacaktır. 1854 yılında Murano'lu Toso kardeşler cam atölyelerini açarlar. İlk birkaç sene sıradan cam eşyalar ürettikten sonra sanat camı üzerinde çalışmaya başlarlar. Öte yandan bu tarihlerde eski Murano camı koleksiyoncuları da Venedik camının canlanmasına katkı sağlayacaklardır. Milanlı girişimci bir avukat olan Antonio Salviati de Venedik'teki özellikle de St. Mark Bazilikasındaki antik mozaik süslemelerinin ihmalle geleneğinden duyduğu üzüntü ile öncelikle cam mozaik üzerinde çalışmak için fakat daha sonra üretimini diğer alanlara da genişletmek üzere 1859 tarihinde bir cam fabrikası kurar. Bu konularda kendisini destekleyen Murano belediye başkanı Antonio Colleoni, cam tarihiyle ilgilenen rahip Vincenzo Zanetti ve Salviati geleneksel tekniklere dayanan camcılığın yeniden ya-

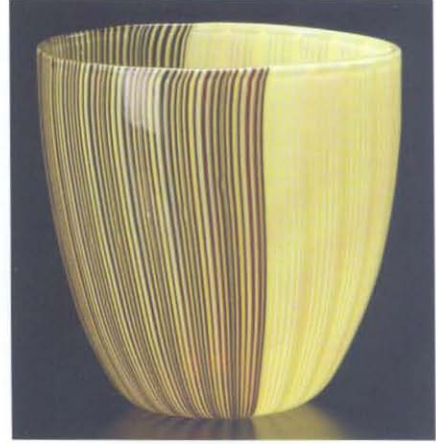
ratılmasını ve böylece Murano camcılığının yeniden canlandırılmasını istemektedirler. 1861 yılında bu amaçla bir cam müzesi açılır. Cam müzesi geleneğin işlenerek yeni bir cam ustaları kuşağının yetişmesine ön ayak olacaktır. Bu ustaların elinden çıkacak işlerin 1866'da İtalya krallığına bağlanan Venedik'in refahına da katkıda bulunması istenmektedir. Salviati'nin firmasına katılan Lorenzo Radi kendisini unutulmuş geleneksel cam tekniklerine adanmıştır. Radi, chalcedonio camını yapmak için gerekli olan prosedürü yıllar süren araştırmalar sonucunda bulur. Bu yüzyıl içinde Venedik romantizmin başkenti olarak da algılanmaktadır. Bu algı büyük ölçüde İngiliz sanat tarihçisi John Ruskin'in 1950'lerde yazdığı ve Venedik'teki Gotik mimariyi ele aldığı "The Stones of Venice" isimli kitabının etkisiyle oluşmuştur. Ruskin bu kitabında ayrıca Venedik camının İngiliz kristalinden çok daha üstün olduğunu söylemektedir. Özellikle İngiliz turistler yanlarında Ruskin'in kitabı Venedik'in kendilerine sunacağı romantizmi yaşamak için şehre akın akın gelirler. Dönerken de yanlarında şehri simgeleyen, onun masalsı havasını ve günlerini hatırlatan bir cam eser götürmek istemektedirler. Bu turistik beklentiyi de karşılamak için Venedikli cam firmaları geleneksel camcılığın araştırılıp yeniden üretilmesinde büyük bir çaba göstereceklerdir. Yapılan birebir röprodüksiyonlar stabilimenti isimindeki büyük mağazalarda ve dünyanın çeşitli şehirlerinde başarıyla satılırlar. Yapılan işler, ustalık o kadar iyidir ki klasik örneklerden ayırt edilememektedirler. Salviati firmasının modern üre-

timlerinden çoğu gerçek klasik eserler gibi karşılanmaktadır.

Venedik camcılığının kendi klasiklerinin kopyaları üzerine kurduğu yeni cam üretiminin büyük ticari başarısı onu yenilik yapmaya karşı cesaretsiz kılmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde, Batı'nın oryantal ilgilerinin, İslam sanatının ve Japonizmin etkisi altında, tarihsel üslupların karşısında olarak, Art nouveau üslubu ortaya çıkarken ve bu anlayıştaki en etkili isimlerden birisi olan Emile Gallé'nin camcılığı, büyük etkisini gösterirken Venedik camcılığı geleneksel çizgisinde değişimlere kapalı halini sürdürmüştür. Bu dönemde Venedik camcılığı, Venedik Art nouveau'su denilebilecek şekilde, yine kendi geleneğinden, bir önceki yüzyılın cam eşyalarından esinlenerek, kadehlerin saplarında, kaselerin kenarlarında, bazısı oryantal tabiatta olan ejderhalar, grifonlar, kuğular, yunuslar gibi hayvan figürlerini kullanarak, kendine özgü bir yolda, üretimler gerçekleştirir.

20. yüzyılın başlarında Art nouveau'ya karşı doğan ilgisizliği yansıtacak şekilde, Venedik'te de hayvan figürlü cam eserlerin azaldığı görülmektedir. Yine de bu tip çalışmalar 1. Dünya savaşına dek yapılagelirler. Savaşın sonra ise tüm Avrupa'da geçerli üslup Art deco'nun form sadeliğidir artık. Murano'lu ustalar Art nouveau'nun yerine geçen bu yeni üslubun karşısında da, Venedik'in değişime karşı olan tipik tutumunu sergilediler. Murano'lu cam ustaları yeni eğilimlere karşılık olarak, yine kendi cam geleneklerinin geçmiş örneklerine, 16. ve 17. yüzyılların sade tasarımlarına döndüler ve Art deco'ya cevap verecek ilhamı orada aradılar. Ejderhali, yunuslu, kuğulu vb. eserler de gittikçe nadirleşti ve 1930'larda büsbütün ortadan kalktı.

Venedik'in modern anlamdaki üretime ilgisi esas itibarıyla 1895'de ilk defa yapılan Venedik bienaliyle başlamıştır. Bu bienal vasıtasıyla Murano'lu sanatçılar, Avrupa'daki öncü ve yenilikçi sanatla tanışma ve yeni sanatsal fikirleri paylaşma fırsatı bulmuşlardır. Böylece modern çağa uygun yeni tasarımsal fikirlere sahip sanatçılar ortaya çıkmıştır. Büyük ölçüde Viyana Secession hareketinden etkilenen Ca' Pesaro hareketi bu düşüncelerdeki bir grup sanatçıdan oluşmaktadır. Bu grup içinde Murano cam sanatına yeni tasarımsal fikirler getirme çabası içindeki isimler arasında Vittorio Zecchin, Hans Stoltenberg-Lerche ve Teodoro Wolf-Ferrari gibi sanatçılar bulunmaktadır.

Resim 6.
Tessuto Vazo, Carlo
Scarpa, 1930'lar.
www.e-venise.com
www.vam.ac.uk.

Resim 7.
Fazzoletto vazo, Fulvio
Bianconi, 1955
www.e-venise.com
www.vam.ac.uk.

Resim 8.
Oriente Vazo, Dino
Martens, 1952.
www.e-venise.com nbsp;
www.vam.ac.uk.

Bununla beraber, esas savaş sonrası yıllarda sanatçılarla cam fabrikaları arasındaki ilişkilerin sıklaşması Venedik camına modern çağın diline uygun yenileşmeyi getirecektir. 1921 yılında antikacı Giacomo Cappelin ve avukat Paolo Venini ortaklığında Murano'da kurulmuş olan cam fabrikası bu konuda öncü olmuştur. Ca' Pesaro secession hareketi içinde de bulunmuş olan ve aslen bir ressam olan Vittorio Zecchin, bu firma içinde, aşağı yukarı aynı sade formlarda, süssüz ve tek renk vazo ve ibrik tasarımları gerçekleştirir. Zecchin, bu tasarımlarını, Rönesans dönemi Venedik'li Titian ve Veronese gibi ressamların tablolarındaki cam eşyalardan esinlenerek, onları yeniden üreterek, bir bakıma geleneği işleyerek gerçekleştirmiştir. Aynı tarihlerdeki diğer Murano cam fabrikalarında üretilen fazla ayrıntılı ve süslü ürünlerle Zecchin'in tasarımları tam bir tezat içindedir. Zecchin'in tasarımları, daha

önceki dönemlerin, biraz da turizmin zorlamasıyla gerçekleştirilmiş olan, klasik eserleri birebir taklit eden üretimleri, ejderha saplı vb. cafcamlı renklere de sahip işleri ile yeni, çok canlı modern üretimler arasında bulunan bir geçiş döneminin ürünleri olarak görülmektedir bugün.

Modern dönemin cam sanatındaki tasarım dilinin oluşmasında, Vittorio Zecchin gibi Ca' Pesaro hareketinde de yer almış olan heykeltıraş Napoleone Martinuzzi'ni de ayrıcalıklı bir yer işgal etmektedir. Başlangıçta Zecchin'in tasarımlarına uygun cam objeler meydana getiren Martinuzzi, 1928'den sonra kendi tasarımlarını ortaya koyar. Usulunun kaynağını, İtalya'da 1922'de yaratılan ve programını ulusal geleneğe bağlı bir klasikçilik üzerine kurmuş olan Novecento'dan alır. Etkili formları, canlı renkleri olan kapları, özellikle binlerce kabarcıkla opaklaşan pulegoso cam işleriyle Venedik camının modern tasarımlarının oluşmasında etkili olmuştur. Yapmış olduğu bitki ve hayvan figürleri, yaşayan sürreal formlar içinde bir zerafet ortaya koyan, geçmiş dönemin turistik takıntısından tamamen uzak işlerdir.

20. yüzyılın modern tasarımlarını battutu, corrosio, tessuto, pannelate gibi birçok teknikler kullanarak icat etmiş olduğu cam yüzeyleri ve yeni renkleri ile Carlo Scarpa da derinden etkilemiştir. Scarpa, aynı zamanda mezza filigrano ve lattimo gibi eski camcılık tekniklerini de canlandırmıştır. Bu çalışmalarıyla O, "modern klasikler" ismi verilen bir çerçevenin oluşmasına da katkı sağlar. Scarpa'nın cam tasarımı alanına getirdikleri 2. Dünya savaşı sonrası, yeniliklerin gerçekleştirilmesinde ve İtalyan tasarımının güçlü solğunun oluşmasında aracılık eden bir konumda olmuştur.

2. Dünya savaşı sonrası Venedik camı, bir kez daha, geleneksel teknikler üzerine eğilerek biçimlenir. Bu dönemde yaşanan tasarım canlılığı gelenek-

sel proseslerin çağdaş olanlara adapte edilmesinden gelmektedir. Özellikle 50'li yıllar ve 60'lı yılların başları Venedik camı için en verimli, başarı düzeyi yüksek yıllar olmuştur. Cam sanatçılarının yaratıcılıkları onları güzel sanatlar alanındaki çağdaş eğilimlere de paralel eğilimlere de sürüklemiştir. Henry Moore'un boşluk içeren heykellerine benzer tasarımlar, pop-art ve soyut ekspresyonizm tadındaki işler bu dönemin tasarımlarıdır.

Fulvio Bianconi, bir şekilde kadınsı formlardan kaynaklanan işleri ile yeni bir duyarlılık ve renk düzeni getirmiştir. En karakteristik işleri ilhamını İtalyan Commedia dell'Arte'sinden aldığı uzatılmış stilize heykelticikleridir. Zengin renk efektleri içeren Pezzati vazoları ve geleneksel Murano zerafetini sergileyen Fazzoletto'su ile, Bianconi, önemli bir noktada durmaktadır. Bianconi, bazısı karamizahı da içeren Pop-art tadındaki çalışmalarıyla resim sanatıyla da paralel bir eğilim içinde olmuştur.

Dino Martens, 1946-1960 yılları arasında geleneksel Venedik tekniklerini kullanarak yaptığı serilerle, radikal, organik, soyut formlarıyla orijinal işler ortaya koyar. Bunlarda çok renkli etkileri asimetrik formlarla kombine etmektedir. Martens de Oriente serisiyle resim tadında, soyut ekspresyonizme paralel eğilimler sergilemiştir.

Archimede Seguso da geleneği işlemenin ve onu yeni yorumlarla zenginleştirerek yeni çözümlere ulaşmanın güzel bir örneğini temsil etmektedir. O, geleneksel Venedik tekniği filigrano üzerine eğilir. Bu tekniği sanat hayatı boyunca bir çok varyasyonda kullanarak geliştirir. Ercole Barovier, elli yılı aşkın süren sanat hayatında, sanat camının yenilenmesine, çok sayıda dekoratif teknikler kullanarak büyük katkılar sağlamıştır. 2. Dünya savaşı öncesinde başlayan bu yöndeki çabaları, savaş sonrası yıllarda da geleneksel teknikleri kullanarak ve bu teknikleri modern proseslere uyarlayarak vardığı sonuçlarla devam eder. Alışılmadık murrine vazoları, primitif, asimetrik formlarıyla fonksiyonel olmadan çok heykele yakın Aboregeni ve Eugenei çalışmaları ile güçlü ve canlı renk kalitesiyle kendini gösteren eserleri, bu, yüzlerce yıllık bir camcı aileye mensup olan sanatçıyı, geleneği koruyarak işlemek noktasında ayrıcalıklı kılmaktadır.

Venedik'li cam sanatçıları yüzlerce yıldan gelen geleneksel camcılığı modern yorumlarla yeniden işlemekle çağdaş cam sanatının oluşmasında da en önemli ve en etkili rollerden birini üstlenmişlerdir.

Venedik Cam sanatçılarının etkisi, 1970'lerin başlarından itibaren, bir çok

Resim 9.
Diamantati kase, Ercole
Barovier, 1968.
www.e-venise.com
www.vam.ac.uk.

sanatçının Venedik'i ziyaretleriyle artarak çoğalmıştır. 1968 yılında Dale Chihuly'nin düzinelerce mektup yazdıktan sonra, kendini kabul ettirdiği Murano'da, Venedik tekniklerini ve takım çalışmasının önemini görmesiyle başlayan bir süreçtir bu. Venedikli ustaların etkisini, Murano'ya gelen sanatçıların deneyellediklerinden etkilendiklerini gösteren çalışmalarda da görmek mümkündür. Örneğin, Bianconi'nin Fazzoletto'larıyla Chihuly'nin 70'lerin sonlarında ve 80'lerde yapmış olduğu deniz formları ve sepetlerinin ortak bir sanatsal ruhu paylaşıyor oldukları görülüyor. Bu yöndeki büyük değişim ise Dale Chihuly'nin 1971'de kurmuş olduğu Pichuck okulunda, 1979 yılından itibaren, İtalyan cam sanatçısı Lino Tagliapietra'nın verdiği derslerle gerçekleşir. Sanatçı bu dersleri yirmi yıla aşkın bir süre sürdürür. Böylece Venedik camcılığı dünyanın her tarafından gelen öğrencilere öğretilir. Böylece Venedik camcılık teknikleri, çağdaş cam sanatçıları tarafından kullanılan temel tekniklerden biri olur.

Yukarıda, geleneği işlemenin çerçevesi içinde tutarak ele alınan Venedik camcılığı, bu yöndeki geçirdiği gelişmelerle dinamik bir camcılık okulu olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu büyük camcılık okulu, sanatta geleneği işlemenin, gelenekten doğru beslenmenin nasıl yeni çözümler, yeni sonuçlar doğurabileceğinin örneğini de sergilemektedir.

Kaynakça

- Barr, S., 1998. Venetian Glass Confections in Glass 1855-1914, Harry N. Abrams Inc., New York.
- Bayramoğlu, F., 1976. Turkish Glass Art and Beykoz-ware, Publications of the RCD Cultural Institute, Istanbul.
- Küçükerman, Ö., 1978. Cam ve Çağdaş Tasarım İçindeki Yeri, Paşabahçe Şişe-Cam A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- Noblet, J. De, 1988. Design Le Geste et Le Compas, Editions Aimery Somogy, Paris.
- Page, J., A., 2006. The Art of Glass, Toledo Museum of Art, Toledo.
- Tait, H., 1991. Five Thousand Years of Glass, British Museum Press, London.
- Toso, G., 2002. Murano A History of Glass, Arsenale Editrice, Verona.